

VERNE VERTALEN: ENKELE UITDAGINGEN

REINHILDE HEYMANS¹

De literair vertaler bezit een ambigue status. Enerzijds is hij onmisbaar als intercultureel bemiddelaar, als bruggenbouwer. Dankzij zijn werk krijgen lezers namelijk toegang tot de literatuur van verschillende taalggebieden. Anderzijds wordt hij geacht zijn taak discreet te volbrengen. Concreet betekent dit dat zijn aanwezigheid niet merkbaar mag zijn in de doelttekst. Sterker nog, de Nederlandstalige lezer van een Franse roman moet in de illusie kunnen stappen dat wat hij leest oorspronkelijk in het Nederlands werd geschreven. Geen evidente taak dus.

In wat volgt, zullen we een blik werpen op enkele problemen die zich kunnen voordoen bij het vertalen van een tekst. Eerst overlopen we een aantal algemene beschouwingen over vertalen. Vervolgens bekijken we de specifieke situatie van een Franse brontekst die naar het Nederlands vertaald wordt, om ten slotte scherp te stellen op het werk van Verne en de vertaalproblemen die het met zich kan meebrengen.

Vertalen: enkele opvattingen

Een vertaler moet zich steeds bewust blijven van het volgende axioma: vertalen doe je niet in het luchtledige. Elke brontekst heeft een specifieke context, net als elke doelttekst (met doelttekst bedoelen we de vertaalde tekst). Beide teksten hebben namelijk een opdrachtgever en een doelpubliek, zijn geschreven in een bepaalde tijd en ruimte, enz. Wat voor de vertaler van primordiaal belang is, is het doelpubliek. Hij moet namelijk zijn taak als intercultureel bemiddelaar tot een goed einde brengen en daarvoor is het essentieel dat hij in zijn keuzes steeds het doelpubliek in het achterhoofd houdt. Gaat het om jongeren, senioren, intellectuelen, laaggeschoolden, anderstaligen? Voor de literair vertaler is het echter niet evident het doelpubliek haarscherp af te bakenen. Het bestaat namelijk uit alle mensen die de vertaling zullen lezen en die lezers behoren vaak niet tot een en dezelfde specifieke categorie.

Om aan de behoeften van het doelpubliek te beantwoorden, hebben vertalers in de loop der eeuwen verschillende methodes gehanteerd. De Duitse theoloog en filosoof Friedrich Schleiermacher (1768 – 1834) bracht deze vertaalkeuzes onder in twee grote categorieën: *naturaliserend vertalen* en *exotiserend vertalen*. Onder *naturaliserend* verstond hij elke manier van vertalen die de doelttekst afstemt op de lezer, zodat deze laatste geen moeite moet doen om een andere cultuur binnen te stappen. De vertaler brengt dus de tekst naar de lezer. *Exotiserend* vertalen zou dan inhouden dat het *vreemde* aspect van de brontekst maximaal behouden blijft en dat de lezer zich eigenhandig naar de vreemde cultuur moet bewegen (de vertaler brengt de lezer naar de tekst). Hieronder gebruiken we een eenvoudig voorbeeld om dit concreet te maken:

Il ouvre le dictionnaire et commence à lire: employabilité, employable, employé, employer...

Wanneer we deze zin vertalen voor een Nederlandstalig doelpubliek, kunnen we onder andere opteren voor een van de volgende twee vertalingen:

- 1) *Hij opent het woordenboek en begint te lezen: emmeren, emmerladder, emoe, emolumenten...* . (naturaliserend – er wordt gekozen voor een woordenboek in de taal van de lezer)
- 2) *Hij opent het woordenboek en begint te lezen: employabilité, employable, employé, employer...* . (exotiserend – de taal uit de vreemde cultuur blijft behouden)

Uiteraard zal de naturaliserende vertaler niet automatisch voor keuze 1 opteren: hij zal met heel wat factoren rekening houden alvorens hij een dergelijke verregaande aanpassing doorvoert. Is de taal van het woordenboek relevant voor het verhaal? Zijn de geciteerde woorden relevant?... De exotiserende vertaler echter zal redeneren dat de Franse woorden een deel vormen van de brontekst en dat de lezer dus het recht heeft deze woorden ook in de doelttekst terug te vinden, zelfs als hij deze woorden niet begrijpt.

Een opvatting die gelijkenissen vertoont met het naturaliserend vertalen, is die van de Parijse school (20^e eeuw). Volgens deze school moeten twee axioma's in acht genomen worden. Het eerste betreft het belang van de boodschap. De taal die gebruikt wordt om een boodschap door te geven moet

¹ Reinhilde Heymans is Master in de Romaanse Taal-en Letterkunde en Master in het vertalen (Frans-Spaans). Ze werkt als vertaalster bij de Belgische federale overheid.

zo transparant mogelijk zijn, aangezien de boodschap zelf belangrijker is dan de code (de taal dus) die ervoor gebruikt wordt. Ten tweede stelt de Parijse school dat elke taal de werkelijkheid op een andere manier verwoordt. De werkelijkheid is veel te complex om in een keer gevat te worden, daarom zoeken talen hun toevlucht tot een *pars pro toto* om over deze werkelijkheid te praten. Een typisch voorbeeld is het verschil tussen *brandweerman* (persoon die de *brand weert*) en *pompier* (een woord dat afgeleid is van *la pompe* – de plaats waar het bluswater vandaan komt). Beide woorden vertrekken dus vanuit een verschillend perspectief om hetzelfde te zeggen: iemand die een brand blust.

Wat is nu het gevolg van deze visie voor de vertaler? De Parijse school stelt dat de vertaler zich niet blind mag staren op het omhulsel van de boodschap. Hij moet de boodschap eerst *ontwoorden* en kijken welke realiteit erachter verscholen zit, om ze vervolgens weer te *verwoorden* in de doeltaal. Toegepast op ons voorbeeld geeft dit het volgende resultaat:

pompier > [iemand die een brand blust] > brandweerman

Wie deze laatste regel niet toepast, loopt het risico zich te bezondigen aan interferentie. Dit houdt in dat de vertaler zich laat beïnvloeden door de structuur van de brontaal en zo een zin produceert die weinig idiomatisch is in de doeltaal. Het is meteen ook een van de grootste problemen waarmee vertalers geconfronteerd worden. We illustreren dit met een voorbeeld: de volgende zin hebben we eerst vertaald mét interferentie en daarna zonder. De vertaling zonder interferentie houdt in dat de vertaler een oplossing moet zoeken voor het vertaalprobleem *il appartient à*:

Il appartient au directeur de diriger l'entreprise.

1) *Het behoort toe aan de directeur om het bedrijf te leiden.* (interferentie)

2) *Het is de taak van de directeur het bedrijf te leiden.* (geen interferentie)

Idealiter is een vertaling een tekst waarvan niets doet vermoeden dat het om een vertaling gaat. Het is dus een tekst zonder interferentie. Om dit resultaat te bereiken, is het handig in een laatste stadium de vertaling na te lezen zonder de brontekst te bekijken. Zo kan de vertaler nagaan of de tekst die hij geproduceerd heeft voldoende idiomatisch is en of de structuur van de brontaal er volledig uit verdwenen is.

Vertalen van het Frans naar het Nederlands: een paar specifieke problemen

Bij vertalingen van het Frans naar het Nederlands steken verschillende taalspecifieke interferentieproblemen de kop op. We sommen er enkele op:

- de beleefdheidsvorm

Het onderscheid tussen de Franse persoonlijke voornaamwoorden *vous* en *tu* is heel wat strikter dan tussen de Nederlandse *u* en *jij*. In het Nederlands is het niet evident om echte regels te plakken op het gebruik van de beleefdheidsvorm, het is meer een kwestie van gevoel. Daardoor is het voor de vertaler soms niet gemakkelijk om te beslissen of hij de Franse schrijver al dan niet kan volgen in zijn keuze tussen *vous* en *tu*. Soms echter wordt hij geholpen door een aanwijzing in de brontekst. Het volgende voorbeeld is afkomstig uit de roman *L'empreinte de l'ange* van Nancy Huston:

“- Saffie... [...] je voudrais te dire “tu”.

Après un court silence, elle répond, à voix basse elle aussi:

- *D'accord. Et moi ?*

- *Oh ! oui, je voudrais que tu me dises “tu” aussi. Bien sûr.”*

De vertaler zal met deze aanwijzing rekening moeten houden. Hij weet dankzij dit fragment dat de personages in kwestie elkaar vóór dit gesprek met *u* moeten aanspreken en na dit gesprek met *jij*. Dergelijke aanwijzingen komen goed van pas, maar zijn eerder uitzondering dan regel. De vertaler zal dus in de meeste gevallen zelf een keuze moeten maken en dit op basis van de context waarin de personages zich bevinden.

- de werkwoordstijden

Ook met de werkwoordstijden uit de brontekst moet de vertaler omzichtig omspringen. Voor hem primeert de logica van het verhaal in de doelttekst: kan de lezer de gebeurtenissen volgen en situeren in de tijd? Daarom moet hij soms opteren voor een andere tijd dan de oorspronkelijke. Zo is er bijvoorbeeld het probleem van de *présent historique*. In het Frans wordt de tegenwoordige tijd regelmatig gebruikt als tijd van het verleden. In het Nederlands is het niet onmogelijk de *historische presens* te gebruiken, maar het is wel moeilijker om dit lang vol te houden zonder de lezer in

verwarring te brengen of het verhaal aan vaart te doen inboeten. Vandaar dat de vertaler er in het belang van het doelpubliek soms voor kiest een tijd van het verleden te gebruiken terwijl de oorspronkelijke schrijver voor de *présent historique* opteerde.

- personificaties

In het Frans gebeurt het wel vaker dat objecten menselijke eigenschappen toebedeeld krijgen. Dit fenomeen noemen we de personificatie. In het Nederlands zijn deze personificaties veel zeldzamer in courant taalgebruik. Nemen we bijvoorbeeld het werkwoord *dire*. In het Frans is een zin als *La lettre dit que tout va bien* heel normaal. Maar in het Nederlands kan een brief moeilijk iets *zeggen*. Daarom kunnen we beter vertalen: *In de brief staat dat alles goed gaat*.

Ook de specifieke interpunctie van het Frans kan problemen opleveren. Zo wordt de puntkomma vrij frequent gebruikt in het Frans terwijl dit in het Nederlands een veel minder vaak voorkomend leesteken is. Ook hier zal de vertaler rekening moeten houden met zijn doelpubliek: hij zal zijn interpunctie moeten aanpassen zodat de tekst vlot leesbaar en begrijpbaar is. Dat betekent dat een zin die in tweeën gedeeld wordt door een puntkomma soms gesplitst zal worden in twee zinnen, vooral als het een lange zin is. Hierbij kan soms een modaliserend woord gebruikt worden om een zinsverband (oorzaak, gevolg, tegenstelling, ...) weer te geven dat anders misschien verloren zou gaan. In het volgende voorbeeld kunnen we het zinsverband *reden* expliciteren wanneer we de zin splitsen:

Il était toujours furieux ; elle l'avait gravement insulté.

> *Hij was nog steeds woedend. Ze had hem namelijk zwaar beledigd.*

Ook met de andere leestekens moet de vertaler voorzichtig zijn: ze kunnen vaak niet zomaar overgenomen worden. De regel hierbij is steeds dat de interpunctie moet passen binnen een aanvaardbare, vlot leesbare Nederlandse tekst.

Verne vertalen

De Vernevertaler moet rekening houden met het feit dat zijn doelpubliek behoorlijk ver verwijderd is van het oorspronkelijke doelpubliek. De lezers van de vertaling leven in een ander land en een andere eeuw dan de schrijver (en de personages), ze houden er andere ideeën op na. Daarom is de keuze tussen naturaliserend en het exotiserend vertalen in deze context bijzonder relevant.

De vertaler kan verschillende argumenten inroepen om zijn keuze te verantwoorden, maar hij zal in de eerste plaats naar zijn doelpubliek moeten kijken - als er sprake is van een duidelijk afgebakend doelpubliek. De leden van het JVG bijvoorbeeld, zouden niet opgezet zijn met een vertaling die de *vreemde* kantjes uit de oorspronkelijke tekst haalt. De logische conclusie zou zijn om in dat geval exotiserend te werk te gaan. Toch kan ook dit genuanceerd worden. Het kan misschien geen kwaad om een stadsnaam te moderniseren, eventueel met een verklarende voetnoot? Of misschien moet de vertaler een glossarium toevoegen aan het einde van het boek? De mogelijkheden zijn met andere woorden schier eindeloos en het grootste probleem is dat er gewoon geen *juiste vertaling* bestaat.

Hieronder bespreken we twee specifieke problemen waarmee de vertaler geconfronteerd kan worden wanneer hij Jules Verne wil vertalen. De bedoeling is niet deze problemen ook daadwerkelijk op te lossen: we geven ze enkel ter illustratie van de complexiteit van het vertaalwerk en de keuzes die voortdurend gemaakt moeten worden.

- Culturele referenties

Onder culturele referenties, ook wel *realia* genoemd, verstaan we alle referenties die cultuurspecifiek zijn. Hierbij gaat het voornamelijk om eigennamen. In vertalingen vormen deze culturele referenties een probleem omdat ze zonder enige vorm van uitleg soms niet te begrijpen zijn door lezers van een ander land (of een ander tijdperk). De vertaler van romans van Jules Verne wordt hier regelmatig mee geconfronteerd.

Nemen we het voorbeeld van Presbourg, het huidige Bratislava. In *Wilhelm Storitz* bijvoorbeeld gebruikt Verne de naam die de stad in *zijn* tijd droeg. Maar wat doen we in de vertaling? Behouden we de oude naam, maar dan in zijn Nederlandse vorm (Presburg) of kiezen we toch voor de term die de lezers kennen (Bratislava)? Voegen we een voetnoot toe?

Ook wanneer Vernes verhaal zich in Rusland afspeelt, komt de vertaler voor problemen te staan. Michel Strogoff bijvoorbeeld, is de verfranste vorm van een Russische naam. In het Nederlands

kunnen we alweer verschillende kanten uit. We kunnen kiezen voor de Nederlandse variant, Michael Strogoff. Maar we kunnen ook teruggrijpen naar de oorspronkelijke Russische naam, namelijk Michail. Dit laatste fenomeen is een vaak gebruikte methode onder vertalers en heet *restitutie*.

- Woordspelingen

Woordspelingen voegen vaak een meerwaarde toe aan de tekst, maar ze vormen tegelijk ook een grote uitdaging voor de vertaler. Het is vaak erg moeilijk om woordspelingen weer te geven in de doeltaal omdat deze andere bouwstenen (woorden, zinsstructuren, klanken) bevat dan de brontaal.

Soms vormt dit probleem echt een obstakel voor de vertaler, namelijk wanneer een woordspeling niet zomaar een aardigheidje van de auteur is, maar een wezenlijk onderdeel van het verhaal. Bekijken we de volgende scène uit *De reis door het onmogelijke*:

“- *Et vous venez?*

- *D’Aalborg.*

- *En chemin de fer?*

- *Non.*

- *En bateau?*

- *Non.*

- *En diligence?*

- *Non! En courant!*

- *En courant?*

- *Électrique!*

- *En courant électrique!*

- *Oui!”*

In het Frans zijn het onvoltooide deelwoord van *courir* en het zelfstandige naamwoord *courant* toevallig homoniemen en bovendien kunnen ze in dezelfde context ingepast worden. In het Nederlands moeten we werken met iets als *te voet* en *stroom*, waardoor de grap helemaal verloren gaat en de scène totaal belachelijk dreigt te worden indien de vertaler geen oplossing vindt.

Gelukkig zijn niet alle woordspelingen in het werk van Verne even belangrijk. Soms zijn ze heel subtiel en vormen ze gewoon een knipoogje naar de lezer. Vaak zijn ze onmogelijk te vertalen, maar dat is eigenlijk helemaal niet zo erg. Denken we bijvoorbeeld aan de naam van het personage Alcide Pierdeux (pi-r-2: πr^2) uit de roman *Sans dessus dessous*, die zijn dubbele bodem verliest in het Nederlands. De vertaler kan dit trouwens nog goedmaken door elders in de tekst, waar de schrijver zelf geen woordspeling gebruikt heeft, een eigen woordgrapje in te lassen, een woordgrapje dat wél mogelijk is in de doeltaal. Dit fenomeen noemen we *compensatie*.

Conclusie

Het mag duidelijk zijn dat de vertaler zich tussen twee vuren bevindt: enerzijds wil hij trouw blijven aan de brontekst, anderzijds wil hij een vlot leesbare tekst produceren in de doeltaal. Iedere vertaler zal een ander deel van de balans laten doorwegen. En dat kan, want dé juiste vertaling, die bestaat gewoon niet.

Bronnen

Eyckmans K., Segers W. (2008), *Nieuwe vertaalgids Frans- Nederlands*, Kortrijk: uga.

Huston, N. (1998), *L’empreinte de l’ange*, Arles: Actes Sud.

Naaijkens, T., e.a. (red.) (2004), *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*, Nijmegen: Vantilt.

Rooryck, G. (2000), “Vertaling als betekenisoverdracht. Het interpretatieve vertaalmodel van de Parijse school”, in: *Filter, tijdschrift voor vertalen en vertaalwetenschap*, 7, nr. 4, pp. 19-29.

De vertaalcolleges van prof. dr. D. Schyns en prof. dr. G. Rooryck (Hogeschool Gent).